

Henk van Mierlo

Vallen en opstaan

De Noord-Brabantse sigarenindustrie in het tweede kwart van de twintigste eeuw

G. en S. Majoie bij het 25-jarig jubileum van hun gelijknamige sigarenfabriek in Tilburg in 1925. (Fotograaf onbekend, collectie Regionaal Archief Tilburg, nr. 39501)

Inleiding

Inmiddels is de sigarenindustrie nagenoeg uit Nederland verdwenen, maar halverwege de twintigste eeuw was dit een belangrijke nijverheidssector, zeker in het zuidoosten van de provincie Noord-Brabant. Het was in meer dan één opzicht lange tijd een bijzondere industrie, met een massaal maar handmatig productieproces, opererend in een groeiende markt en – omdat er voor de start van een fabriekje maar weinig kapitaal nodig was – met een forse concurrentiedruk. Maar ook een sector met veel arbeidsconflicten, fabrikanten die zich heer en meester voelden in hun bedrijf en met een overheid op afstand. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw veranderde de industrie echter ingrijpend en toen verschoof ook het zwaartepunt daarvan naar Noord-Brabant.

Dit artikel beschrijft de ontwikkeling van de sigarenindustrie in het tweede kwart van de twintigste eeuw, waarbij de nadruk ligt op de jaren veertig en op het wel en wee van de sector in Noord-Brabant. Het laat zien dat de kiem van de teloorgang van de Nederlandse sigarenindustrie niet alleen al in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werd gelegd, maar dat deze ook een forse negatieve impuls kreeg tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

De jaren twintig en dertig

De jaren 1914-1918 waren voor de sigarenindustrie in economische zin goede jaren. De sector – waarvan het productieproces een volledig handmatig karakter had – bood in 1916 werk aan ruim 22.000 mensen, van wie bijna veertig procent beneden de grote rivieren werkzaam was. Meer dan de helft van hen werkte in fabrieken met minder dan vijftig werknemers.¹ Na de Eerste Wereldoorlog brak voor de sector een moeilijke periode aan als gevolg van een samenloop van nationale en internationale ontwikkelingen. De export van sigaren, die tijdens de oorlogsjaren tussen de 2,5 en 3 miljoen kilo bedroeg, verdubbelde in 1919. Twee derde deel daarvan belandde in Duitsland. Maar als gevolg van de valutacrisis in dat land begin jaren twintig en de daarmee samenhangende geldontwaarding, nam de uitvoer in twee jaar tijd af tot een kleine 0,8 miljoen kilo, een niveau dat min of meer stabiliseerde gedurende de verdere jaren twintig. De invoer van sigaren daarentegen, tot en met 1918 relatief onbeduidend, nam na 1919 als gevolg van diezelfde valutacrisis echter sterk toe, tot 2,1 miljoen kilo in 1922. Bijna al die sigaren waren afkomstig uit Duitsland. Hierna bracht een effectieve verhoging van het invoerrecht de import weer terug tot het lage vooroorlogse

¹ Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerdersbond*, 196-198.

niveau.² Door de relatief snel dalende export en dito stijgende invoer, kwam een overmaat aan sigaren terecht op de Nederlandse markt.

Dit leidde tot een scherpe concurrentiestrijd en een prijsdaling van het eindproduct van circa tien procent in de periode 1923-1929.³ Verder speelde de eerste landelijke cao in de sigarenindustrie, die in 1920 werd afgesloten, een belangrijke rol. In deze cao waren relatief hoge lonen afgesproken. Dat was mogelijk dankzij de goede jaren die de industrie in de Eerste Wereldoorlog had doorgemaakt. Een derde factor van belang was de Tabakswet die in 1921 van kracht werd. Die leidde tot een accijnstarief van 10 procent en een forse verhoging van de administratieve lastendruk. De kosten hiervan konden door de felle concurrentie echter niet of slechts ten dele worden doorberekend aan de consument.⁴ Het mag duidelijk zijn dat deze factoren bij elkaar opgeteld de rentabiliteit van de sigarenproducenten sterk negatief beïnvloedden.

Na de crisis van 1929 zakte de export verder terug en daalde van ruim 57 miljoen sigaren in 1929 tot bijna 20 miljoen in 1939.⁵ Opnieuw was de slechte financiële situatie in buurland Duitsland hier debet aan, maar de valuta- en importpolitiek van de nazi's zorgde er ook voor dat in de latere jaren dertig de export naar dit land zich blijvend stabiliseerde op een laag niveau.⁶ Omdat Nederlands-Indië in de jaren twintig het belangrijkste exportgebied was geworden – goed voor zestig procent van de sigarenuitvoer in 1929 – leidde de invoering van een accijnsheffing van twintig procent aldaar in 1932 vervolgens tot een uitvoerdaling van maar liefst 75 procent in geldswaarde ten opzichte van het niveau van 1931.⁷ Maar er speelden nog twee andere belangrijke ontwikkelingen die de economische situatie van de sigarenindustrie in de jaren dertig negatief beïnvloedden. De eerste was de verhoging in 1934 van de Nederlandse tabaksaccijns tot 12,5 procent voor sigaren en 17,5 procent voor de kleinere sigaren, de *senoritas*.⁸ De tweede trend betrof een verandering in het rookgedrag. De binnenlandse consument ging meer roken, maar diens voorkeur verschoof daarbij zowel van duurdere naar goedkopere sigaren als van sigaren naar sigaretten. De eerste verschuiving – veroorzaakt door de dalende koopkracht tijdens de crisis – is zichtbaar in de daling van de gemiddelde stuksprijs van de tussen 1929 en 1939 verkochte sigaren – van 7,54 naar 4,2 cent – bij een toename van het aantal verkochte sigaren van bijna 25 procent in diezelfde periode.⁹ Dat de sigaret aan populariteit won, blijkt uit het dalende aandeel van de sigaar in het totaal van het aan roken bestede geldbedrag. Dat was in 1939 ten opzichte van 1929 van 179,4 miljoen gulden teruggelopen tot 144,9 miljoen, waarbij het aandeel van de sigaren daarin ook nog eens afnam van 54 tot 49 procent.¹⁰ Kort gezegd leidden de geschetste marktontwikkelingen niet alleen tot een neerwaartse druk op de gemiddelde verkoopprijs maar hadden zij tegelijkertijd een kostprijsverhogend effect. Deze dynamiek drukte de marges in de sector, waarbij bovendien het aandeel van de sigarenindustrie in de nationale tabaksmarkt over het hoogtepunt heen leek te zijn en een dalende tendens zichtbaar werd.

Het antwoord van de industrie

De veranderingen in de markt tijdens de jaren twintig en dertig noopten tot een antwoord van de fabrikanten. De druk op kostprijs en rentabiliteit zette aan de ene kant een ontwikkeling in gang van schaalvergroting en mechanisering. Tegelijkertijd deden fabrieksmerken, reclame en marketing hun intrede. Henri van Abbe in Eindhoven was een van de eersten die zijn fabrieksmerk Karel I met een landelijke reclamecampagne succesvol in de markt wist te zetten.¹¹ Vanwege de hoge kosten van dergelijke campagnes was dit

een strategie die alleen grotere bedrijven zich konden veroorloven. Dat gold ook voor de aanschaf van machines en het doen van grote tabaksaankopen waardoor de klant constante kwaliteit kon worden geboden tegen lagere kosten. In combinatie met aantrekkelijke, onderscheidende verpakkingen en een aansprekende en uniforme merknaam, werd zo een vaste klantenkring opgebouwd.¹² Mechanisatie leidde tot een netto-kostenbesparing van ongeveer anderhalve gulden per duizend stuks voor de goedkopere sigaren.¹³ De vier grootste fabrieken – met een productie van 515 miljoen sigaren gezamenlijk goed voor bijna een derde van de nationale productie – bespaarden daarmee in 1939 naar schatting samen bijna 700.000 gulden (zie tabel 1).

Tabel 1 Geschatte besparingen door mechanisatie van de vier grootste sigarenfabrieken¹⁴

Rang-nummer	Sigaren-fabriek	Vestigingsplaats	Sigarenproductie in 1939 (× 1.000)	% Gemechaniseerd geproduceerd	Besparing per jaar (in guldens)
1	Karel I	Eindhoven	171.238	74%	190.074
2	Willem II	Valkenswaard	154.286	97%	224.486
3	Ritmeester	Veenendaal	107.073	100%	160.611
4	Hofnar	Valkenswaard	82.737	88%	109.213

De besparing is becijferd door de productie achtereenvolgens te vermenigvuldigen met het mechanisatiepercentage en 1,50.

Maar de ontwikkelingen in de markt en industrie hadden ook een forse werkloosheid tot gevolg. In 1933 verloren bijna 3.400 sigarenmakers hun baan en in 1934 waren het er nog meer.¹⁵ Dit was zowel een gevolg van de vraagontwikkeling als van de in gang gezette mechanisering. Want het aantal machines in de sigarenindustrie nam in de eerste helft van de jaren dertig snel toe. Was dat aantal in 1930 nog minimaal, in september 1931 waren er al 393 machines in gebruik, oplopend tot 1.897 in mei 1936. Doordat het naziregime in 1933 overging tot een drastische beperking van de mechanisatie in de Duitse sigarenindustrie, kwamen veel overtollig geworden machines op de Nederlandse markt terecht. Dit gaf, met de verhoging van de tabaksaccijns per 1 maart 1934, de hier al gaande zijnde ontwikkeling een forse impuls.¹⁶ De Nederlandse Mechanisatiewet van 1936 remde deze ontwikkeling af en verhinderde een verdere stijging van de werkloosheid. Dat laatste was een belangrijk overheidsdoel in de depressiejaren na 1929. Na 1936 nam het aantal machines in de sigarenindustrie nog nauwelijks toe: tot 1938 kwamen er slechts elf bij.¹⁷ Toch werd als gevolg van de mechanisering in 1939 slechts minder dan een kwart van de 1,7 miljard geproduceerde

2 Meijers, *Een onderzoek*, 71-72 en *De Tabakspiant*, 25 maart 1924, met dank aan het Valkenswaardse Valkerij en Sigarenmakerij Museum voor de inzageverlening in dit vaktijdschrift.

3 Meijers, *Een onderzoek*, 84.

4 Meijers, *Een onderzoek*, 85-86.

5 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 16.

6 Klemann, *Nederland 1938-1948*, 37-38.

7 Meijers, *Een onderzoek*, 92; Erens en Van Iersel, *Gegevens*, Tabel IX.

8 Meijers, *Een onderzoek*, 96.

9 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 10.

10 Meijers, *Een onderzoek*, 165, Tabel C.

11 Schippers, 'Henri van Abbe', 38; *De Tabakspiant*, 28 december 1926.

12 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 7.

13 Meijers, *Een onderzoek*, 114.

14 RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie, RbTT-nummers: 194, 206, 282 en 335.

15 Meijers, *Een onderzoek*, 120. De tabel op deze pagina gaat uit van aantallen werkdagen per jaar. Deze zijn à 300 dagen per medewerker omgerekend naar een voltijdswerkloosheidscijfer op jaarbasis.

16 NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, Jaarverslag 1945-1946, 37; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 7; *De Tabakspiant*, 13 april 1934.

17 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 31.

sigaren nog geheel handmatig vervaardigd. Het gros – ruim zeventig procent – werd half-mechanisch geproduceerd.¹⁸ Daarbij kwamen de bosjes (het binnengoed met het omblad) machinaal tot stand, waarna de sigarenmaker dit halfproduct handmatig voorzag van een dekblad. Door de mechanisatie steeg de arbeidsproductiviteit tussen 1929 en 1936 met 25 procent.¹⁹ Maar ze had ook tot gevolg dat in minder dan vijf jaar tijd (1935-1939) het landelijke percentage van werknemers werkzaam in het grootbedrijf – dat wil zeggen in bedrijven met tweehonderd werknemers of meer – toenam van 55 tot 74 procent.²⁰ Hierdoor verschoof werkgelegenheid naar gemeenten met grote sigarenfabrieken, zoals Eindhoven, Maastricht, Valkenswaard, Veenendaal en Wageningen. Eigenwerkers, die zonder personeel voor eigen rekening en risico sigaren maakten, kwamen in die plaatsen nauwelijks meer voor.²¹ Dit alles maakte dat het aanzien van de sigarennijverheid in korte tijd ingrijpend veranderde. De prijs van deze omslag werd betaald door het midden- en kleinbedrijf én door de eigenwerker. In 1932 telde Nederland ongeveer drieduizend sigarenfabrikanten met een tabaksvergunning, terwijl zeven jaar later in 1939 nog 1.860 bedrijven resteerden.²² Desondanks telde ook toen toch nog 94 procent van de sigarenfabrieken minder dan twintig medewerkers, ruim de helft daarvan behorend tot de categorie eigenwerker.²³

Maar onder de oppervlakte van deze ontwikkelingen voltrok zich gedurende de jaren twintig en dertig ook nog een andere belangrijke beweging, namelijk de verschuiving van het zwaartepunt van de Nederlandse sigarenindustrie naar de provincie Noord-Brabant. In

1916 bedroeg het Noord-Brabantse aandeel in het totale aantal werknemers in de sector nog 37 procent, maar in 1939 was dat gestegen tot ruim 54. Het Noord-Brabantse aandeel in de nationale sigarenproductie in dat jaar hield met 55 procent daarmee gelijke tred.²⁴ Oorzaken van deze geografische verschuiving moeten worden gezocht in het doorgaans lagere loonniveau en de in deze provincie ruimschoots aanwezige kennis van tabak, productiewijze, verkoopkanalen en dergelijke. Maar ook heeft goed ondernemerschap een belangrijke rol gespeeld, zeker als wordt gekeken naar de rol die het grootbedrijf speelde in Noord-Brabant. Dat was in 1939 goed voor 81 procent van de werkgelegenheid aldaar, substantieel meer dan in de rest van het land waar het aandeel van het grootbedrijf bleef steken op 54 procent. Eenzelfde fors verschil gold voor het gedeelte dat (half)gemechaniseerd werd geproduceerd. In Noord-Brabant was dat 84 procent tegenover 68 daarbuiten.²⁵ Van de dertig fabrieken met ten minste tweehonderd werknemers stonden er in 1939 zestien in Noord-Brabant, terwijl dat laatste ook gold voor drie van de vier fabrieken met meer dan duizend personeelsleden, te weten Karel I in Eindhoven, en Willem II en Hofnar in Valkenswaard. Het kwartet werd gecompleteerd door de Ritmeester-sigarenfabriek in Veenendaal.²⁶

Advertentie Karel I (1933).
(RHCE, Toegang 10030, inv.nr. 328)

Deze vier 'groten' waren goed voor dertig procent van de landelijke sigarenproductie, terwijl ruim een kwart van de Nederlandse sigarenmakers bij één van deze vier concerns in dienst was.²⁷ Van tenminste één van deze vier grootste sigarenfirma's – Hofnar – is een relatief groot bedrijfsarchief bewaard gebleven, dat ook inzicht geeft in bedrijfseconomische aspecten. Hieruit blijkt dat Hofnar de sigarenomzet tussen 1926 en 1939 ruim wist te verzesvouden, namelijk van 427.000 gulden in 1926 tot 2,75 miljoen gulden in 1939.²⁸ Deze forse omzetting vond plaats bij een gelijktijdige omzetzaling van 13 procent op nationaal niveau over dezelfde periode.²⁹

De Noord-Brabantse sigarenindustrie onderscheidde zich dus zowel qua mechanisatiegraad, schaalgrootte als met het aantal grote bedrijven van de rest van het land. Deze kenmerken worden in belangrijke mate bepalend voor het wel en wee van de sector in Noord-Brabant tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog.

Mei 1940

Met de Duitse inval op 10 mei 1940 begon ook voor de sigarenindustrie een verwarrende periode waarin niet alleen de afzetmarkt opnieuw ingrijpend wijzigde. De industrie kreeg daarnaast ook te maken met een centraal geleide economie waarin vrije marktwerking al vrij snel uitgesloten werd, eerst aan de aanbod- en later ook aan de vraagzijde. Daarbij speelde het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten (RbTT) in Den Haag, opgericht op 28 mei 1940, een bepalende rol. Het RbTT kreeg in juli 1940 een Commissie van Bijstand – later dat jaar gewijzigd in Commissie van Advies – bestaande uit leidende figuren uit het bedrijfsleven, zoals voorzitter Herbert Cremer (1873-1951), directeur van NV Deli Maatschappij te Amsterdam; Theodorus Niemeyer (1881-1967), directeur van Theodorus Niemeijer NV te Groningen en Hendrik Kersten sr. (1882-1960), directeur van NV Willem II te Valkenswaard, de op dat moment op een na grootste sigarenfabriek van het land.³⁰ Het RbTT had als voornaamste taken de registratie van de ondernemingen – noodzakelijk om een sigarenfabriek te kunnen starten of voortzetten – en de regulering van de verdeling en verwerking van de nog aanwezige tabak.³¹ Dit laatste leidde tijdens de bezetting tot een forse administratieve lastenverzwaring voor de sector. De vraagzijde werd later sterk gereguleerd met de tabaksrantsoenering.

Het bijzondere aan de sigarensector was dat die in 1940 – door de jarenlange minimale im- en export van sigaren – nagenoeg geheel op de binnenlandse consument was gericht.

18 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

19 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 30.

20 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 4.

21 *De Tabakspiant*, 6 juni 1944.

22 Eigen telling uit *Lijst van Tabaksvergunninghouders 1932*.

23 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

24 Van der Hoeven, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerkerbond*, 196; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

25 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

26 Eigen telling uit RHCE, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie; Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VI.

27 Eigen telling uit RHCE, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

28 VSM, Doos Hofnar, Jaarrekening 1926 en RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1939.

29 Erens en Van Iersel, *Gegevens*, 10. Als omzetzingsmaatstaf is de in Tabel V weergegeven kleinhandelswaarde genomen.

30 Brongers, *Inventaris*, 6 en 29; *De Tabakspiant*, 16 juli 1940.

31 *Tabak en tabaksproductenbeschikking, 1940 nr. 1*, zoals gewijzigd bij beschikkingen van 26 mei en 17 december 1941.

Maar voor de productie was de industrie volledig afhankelijk van de beschikbaarheid van tabakken uit Zuid-Amerika maar bovenal die uit het toenmalige Nederlands-Indië. Dit speelde met name voor het dekblad, het buitenste tabaksblad van de sigaar. Andere tabakssoorten – zoals Nederlandse of Europese – waren hiervoor niet of nauwelijks geschikt omdat de bladeren onvoldoende groot, dun of fijn van vezel waren om als dekblad te kunnen dienen.³² Deze afhankelijkheid van buitenlandse import werd in de bezettingstijd én in de eerste periode daarna de achilleshiel van de sigarenindustrie.

Doordat na 10 mei 1940 de invoer van de kwaliteitstabakken uit ‘de Oost’ – naar later zou blijken langdurig – tot stilstand kwam, moest de sigarenindustrie het doen met de op dat moment in Nederland aanwezige voorraad sigarentabak, groot 27.000 ton.³³ Maar in 1940 waren tabak en sigaren in Duitsland al schaarse goederen geworden en keek de bezetter begerig naar de Nederlandse sigaar die in het buitenland een uitstekende naam had verworven. Daardoor werd nog in 1940 ruim negenduizend ton sigarentabak – overigens tegen betaling – naar Duitsland vervoerd en in de twee jaren daarna nog eens bijna duizend ton. De Nederlandse oogst en de beperkte import tussen 1941 en 1944 van met name tabak uit de door de Duitsers bezette gebieden – in totaal ruim vierduizend ton – woog daar niet tegenop, temeer daar die niet als dekblad kon worden gebruikt. Dit bracht de beschikbaarheid van sigarentabak gedurende de oorlog op ruim 21.000 ton. Aangezien de 1,7 miljard sigaren die de Nederlandse sigarenindustrie in 1939 produceerde zo’n 14.900 ton aan tabak vergden, betekende dit dat daarmee, zonder import van kwaliteitstabakken, de sigarenproductie in theorie ongeveer anderhalf jaar op het niveau van 1939 zou kunnen worden gecontinueerd.³⁴

Verplichte leveringen aan bezettingsmacht

De sigarenmarkt onderging in de eerste drie oorlogsjaren een fundamentele verandering door de verplichte levering – weliswaar tegen betaling – van sigaren aan de bezettingsmacht in Nederland, België en Frankrijk. De Duitse *Wehrmacht* plaatste al snel na de inval in 1940 volop orders, oplopend tot zo’n vijftig miljoen sigaren per maand, bijna een derde van de totale Nederlandse sigarenproductie (en -consumptie) in 1939.³⁵ ‘Op 9 juli jl. is op het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten door den heer Künemann namens het hoofdkwartier van het bezettingsleger in Frankrijk en België de levering verlangd, nog in de maand Juli, van 42 miljoen sigaren [...]. Verlangd werd een onmiddellijke indeeling over de fabrieken’.³⁶ Bij weigering tot levering riskeerden de betreffende fabrikanten sancties, zoals het niet langer meer kunnen verkrijgen van tabak of een verbod op leveringen aan Nederlandse afnemers.³⁷

Een belangrijke vraag die ondernemers en werknemers zich – ook in de sigarenindustrie – na de capitulatie ongetwijfeld stelden, was hoe om te gaan met het werken voor de bezettende macht. Het is goed om deze kwestie te bezien in de context van die tijd. Zo zou bijvoorbeeld het weigeren van Duitse orders onherroepelijk leiden tot werkloosheid. Dat wilde iedereen voorkomen. De grote werkloosheid in de nog maar net voorbij crisisjaren lag immers nog vers in het geheugen. Al in mei 1940 vaardigde het Verbond van Nederlandse Werkgevers dan ook de richtlijn uit dat de leden hun personeel zo veel mogelijk in dienst moesten houden. Hierdoor moesten ook Duitse orders worden aanvaard.³⁸ Voor de sigarenindustrie golden daarnaast specifieke factoren. De sector bestond immers in 1940 nog steeds uit vele honderden kleine en middelgrote familiebedrijven. Deze fabrikanten

hadden geen enkel zicht op het beleid van de concurrentie. Elk bedrijf moest dan ook zelf de knoop doorhakken over het al dan niet leveren aan Duitsers. Niet vergeten moet worden dat weigering van Duitse orders alleen doel trof als de concurrenten dat ook deden. Maar omdat een ondernemer dat niet wist, was hij feitelijk gedwongen om voor iedereen te produceren. Het alternatief was immers achteropraken en het risico lopen ten onder te gaan.³⁹ Wat ook meespeelde was dat een sigaar niet kon worden beschouwd als ‘oorlogstuig’ noch de levering ervan als een directe deelneming aan de vijandelijke oorlogsinspanning. Ten slotte, maar zeker niet onbelangrijk was het feit dat honderden werknemers en hun gezinnen voor hun inkomen volledig afhankelijk waren van het werk in de sigarenfabriek. Zo stond bijvoorbeeld de familie Van Abbe van de Karel I sigarenfabrieken in Eindhoven voor de zware taak om ‘2.800 man door de oorlog heen te slepen’.⁴⁰ Voor zover bekend zijn er geen sigarenfabrikanten geweest die hebben geweigerd om producten te leveren aan de bezetter.

De productie werd vanwege de leveringen aan de Wehrmacht in de loop van 1940 opgevoerd tot een niveau van 120 procent van dat van 1939. Dit lijkt een tegenstrijdigheid, gezien de importstop en de te verwachten schaarste. Maar bedacht moet worden dat in deze vroege fase van de oorlog nog vrij algemeen werd aangenomen dat Duitsland die al had gewonnen, zodat echte schaarste niet zou optreden. Zo valt bijvoorbeeld te lezen in een brief van het RbTT van begin juli 1940: ‘Tenzij zich thans nog niet te voorziene omstandigheden voordoen, welke in het Blitzkarakter van den oorlog een vertragende wijziging zouden veroorzaken, bestaat [...] alle reden voor de veronderstelling, dat [...] de oorlog vóór [...] (ultimo April 1941) zal zijn beëindigd.’⁴¹ Het RbTT rekende in diezelfde maand uit dat vanwege het beschikbare omblad en binnengoed – dekblad was wat ruimer voorhanden – de sigarenindustrie met deze verhoogde productie vooruit zou kunnen tot eind april 1941. De conclusie was dan ook dat de productie kon worden opgevoerd, aangezien de oorlog dan waarschijnlijk verleden tijd zou zijn. De door de bezetter opgelegde verplichting leidde er uiteindelijk toe dat in de jaren 1940-1942 iets meer dan 850 miljoen sigaren aan het Duitse leger en de SS zijn geleverd, waarvoor bijna 6.300 ton sigarentabak aan de Nederlandse markt werd onttrokken.⁴² Dit ging ten koste van de Nederlandse consument die daardoor min of meer gedwongen werd om uit te wijken naar andere rookproducten dan wel te minderen of te stoppen met roken. In alle gevallen waren zij als afnemer verloren voor de sigarenindustrie. Die tendens werd nog eens versterkt door het verbod om in de ‘Wehrmachtssigaren’ iets anders dan tabak te verwerken. Daardoor deden deze sigaren een relatief groter beroep op de steeds schaarser wordende tabaksvoorraden ten nadele van de kwaliteit van de ‘binnenlandse’ sigaar.⁴³

Uit een telling over de maanden oktober 1941 en december 1942 blijkt dat de leveringen in die maanden – van 19,9 respectievelijk 25,1 miljoen sigaren – min of meer pro rata over

32 Bertram, *De Tabak*, 11.

33 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII.

34 Cijfers ontleend aan Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII; NA, Archief RbTT, inv.nr. 86, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

35 NA, Archief RbTT, inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtsoverleveringen, juli c.q. augustus 1940.

36 NA, Archief RbTT, inv.nr. 85, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

37 RHCE, Toegang 15255, inv.nr. 1368, Notulen van de bestuursvergadering 17 juli 1940.

38 Klemann, ‘Belangrijke gebeurtenissen’, 513 en 514.

39 Klemann, *Nederland 1938-1948*, 73-74.

40 Interview met Albert van Abbe, film Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard; deze alinea is in iets gewijzigde vorm ontleend aan Van Mierlo, *Mogen en moeten*, 29.

41 NA, Toegang 2.06.076.02, inv.nr. 86, Brief RbTT aan de Directie van Handel en Nijverheid, 8 juli 1940.

42 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 11.

43 *De Tabakspiant*, 28 april 1942.

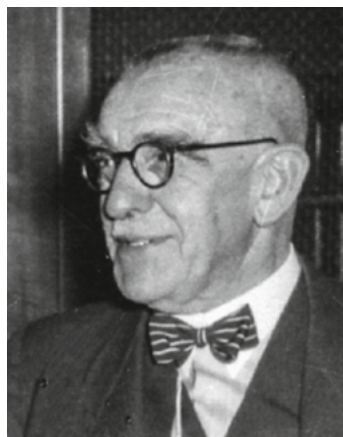
de verschillende fabrieken werden verdeeld en doorgaans uitkwamen op circa zestien respectievelijk twintig procent van de maandproductie 1939. In oktober 1941 waren zo'n honderd sigarenfabrieken betrokken bij de verplichte leveringen, een aantal dat eind 1942 uit het oogpunt van efficiency was teruggebracht tot 38. Het betrof bijna altijd (middel) grote fabrieken die in 1939 al meer dan een miljoen sigaren per jaar produceerden. Gezien de relatief evenredige verdeling is het niet vreemd dat over de beide genoemde maanden gerekend ruim zestig procent van de leveranties aan de Wehrmacht vanuit Noord-Brabant plaatsvonden. De twintig sigarenfabrieken uit Eindhoven en Valkenswaard hadden daarin met 37 procentpunten een belangrijk aandeel.⁴⁴

Sigarenfabrikant Frans van Best – eigenaar van een middelgrote sigarenfabriek in Valkenswaard en bestuurlijk actief in werkgeversverenigingen – schrijft over die periode in zijn manuscript het volgende:

Van de voorraden tabak bij importeurs en den handel was het grootste gedeelte door Duitschers in beslag genomen en weggevoerd; het resterende plus de voorraden bij de industrie was geïnventariseerd en is geleidelijk gelijkmatig, d.w.z. naar verwerkingsquotums, onder de fabrikanten verdeeld en daar wij over een ruimen voorraad beschikten, hebben wij vrij aanzienlijke hoeveelheden, zowel sigaren als kerfmateriaal, aan collega's, waaronder ook de grootste, moeten afstaan.

Overigens had dit niet tot gevolg, dat wij ontevreden over de bedrijfsresultaten van 1940 en 1941 moesten zijn, want het eerste jaar sloot ná een lange periode van verlies weer met een winstcijfer, terwijl het tweede zelfs tot de goede jaren was te rekenen. Dit was ten deele te danken aan liquidatie van reserves en aan uitschakeling der moordende concurrentie bij den verkoop, maar toch ook aan de weermachtorders op uitsluitend duurere sigaren, waaraan geen evenredige eischen van verpakking werden gesteld.⁴⁵

In de laatste regels stipt Van Best redenen aan waarom zowel de regulering als de leveringen aan de Wehrmacht in economisch opzicht interessant waren, zeker voor de middelgrote producent: de concurrentie was zo goed als verdwenen en de leveringen vereisten geen reclame(kosten) en vergden nauwelijks verpakingskosten, terwijl afzet verzekerd was en plaatsvond in een hoger marktsegment met doorgaans ruimere winstmarges.

Frans van Best (1880-1959) in de jaren vijftig. (VSM, Archief NVS, Doos 334)

Productiereductie

Maar het 'Blitz'-karakter van de oorlog bleek al snel achterhaald en eind 1940 werd dan ook een begin gemaakt met een eerste afschaling van het productieniveau, namelijk naar 110 procent van dat van het basisjaar 1939. Deze trend zette zich daarna stapsgewijs en met steeds kortere tussenpozen voort, totdat uiteindelijk voor het laatste kwartaal 1941 een niveau van veertig procent van datzelfde basisjaar 1939 werd vastgesteld.⁴⁶ Overigens was eerst nagegaan of door het maken van kleinere modellen het aantal te produceren

sigaren gelijk kon blijven zodat toch een besparing op het tabaksverbruik kon worden gerealiseerd. Een tekort aan sigarenvormen – waarin het halffabriekaat ('bosje') werd gelegd en vervolgens geperst om een mooie en identieke vorm te verkrijgen – maakte uitvoering van dit voornemen op dat moment onmogelijk. Later, toen door de productiereductie het aantal sigarenvormen voor de kleinere modellen wel toereikend was, werd dit alsnog gerealiseerd.⁴⁷ Wat eind 1940 al wel ingeburgerd raakte was het gebruik van surrogaat-omblad, waarmee het 'bosje' werd omwikkeld. Zo kon meer 'echte tabak' worden gebruikt als dekblad, het buitenste blad van een sigaar.⁴⁸ Tabak werd daarna ook uitgespaard doordat de fabrikanten toestemming kregen tot het verwerken van hop – tot een maximum van tien procent – in het binnengoed van een sigaar. In het voorjaar van 1943 mochten de kleine sigaartjes worden voorzien van kunstdekblad en later dat jaar werd het verplicht ook tabaksstelen en (Europese) mengtabak te verwerken.⁴⁹ Omdat dit alles weinig bevorderlijk was voor de kwaliteit van de sigaren voerden de meeste sigarenfabrikanten zogenoemde neutrale merken in om zo hun zorgvuldig opgebouwde kwaliteitsmerken van voor de oorlog niet te bezoedelen. Karel I deed dat niet en kreeg mede daardoor na de oorlog te maken met een verminderde vraag.⁵⁰

De sombere vooruitzichten voor de werkgelegenheid op middellange termijn maakten dat al in januari 1941 overleg plaatsvond tussen vertegenwoordigers van de NV Philips en die van enkele grote sigarenfabrieken uit Eindhoven, Veldhoven en Valkenswaard. Philips had veel medewerkers nodig vanwege grote Duitse orders, vooral van radio's. Het bedrijf wilde daarom personeel van sigarenfabrieken overnemen in een dienstverband van 48 uur per week, voor de duur van de oorlog en met daarna een terugkeergarantie naar de eigen sigarenfabriek. Niet bekend is hoeveel sigarenmakers daadwerkelijk van dit aanbod gebruik hebben gemaakt.⁵¹

Tot dusverre waren de handmatig producerende bedrijven en de eigenwerkers bij de productiereductie ietwat ontzien, ten koste van de gemechaniseerde bedrijven. Maar daar kwam op 1 november 1942 een einde toen de productiecapaciteit voor alle producentengroepen werd teruggebracht tot een niveau van 19 procent van 1939.⁵² Hiermee konden de kleine fabrikanten echter geen toereikend inkomen meer genereren. Mede daardoor vond in 1943 in twee fasen een concentratie plaats. Dit gebeurde ook vanwege de hiermee te behalen efficiencyvoordelen en besparingen op het aantal arbeidsplaatsen. Hiertoe werd de productie per 1 april geconcentreerd in de 42 'grootste en de best geoutilleerde' bedrijven – de zogenoemde werkbedrijven. Maar per 1 augustus 1943 werd dit aantal verder gereduceerd tot vijftien. Daarnaast mochten zeventien bedrijven – waaronder zes Noord-Brabantse – nog enige tijd 'tabaksproductensurrogaten' blijven produceren. Ten slotte konden nog vijf fabrieken – alle gelegen in Noord-Brabant – open blijven om loonorders uit te voeren in opdracht van de Duitsers. Die leverden de ruwe tabak aan en namen tegen vergoeding van de loonkosten de geproduceerde sigaren weer af (zie bijlage 1).⁵³ Het scheelde maar weinig

44 NA, Archief RbTT, inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtsleveringen oktober 1941 en december 1942.

45 Van Best, *Relaas*, 35.

46 *De Tabaksplant*, 3 december 1940 en 7 januari, 25 maart, 1 juli en 30 september 1941.

47 *De Tabaksplant*, 26 november 1940; RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1167, Statistieken 1945.

48 *De Tabaksplant*, 26 november 1940.

49 *De Tabaksplant*, 28 april 1942 en 23 februari 1943; NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verloop van de regeling verbruik en productie sigarenindustrie vanaf 28 mei 1940.

50 Bierkens, 'Henri van Abbe', 48.

51 VSM, Depot, Doos 3 Willem II, Flyer *Aan de leden van de drie samenwerkende Werklieden-Organisaties in de Sigarenindustrie*, 5 februari 1941.

52 NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verslagen betreffende regelgeving sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.

53 *De Tabaksplant*, 13 april en 24 augustus 1943.

of de Duitsers waren op dat moment overgegaan tot een algehele sluiting van de sigarenindustrie in Nederland om zo een maximaal aantal arbeiders vrij te maken voor de oorlogsindustrie. Zij werden op dit idee gebracht door het overaanbod op de sigarenmarkt medio 1943 als gevolg van de leegverkoop van de gesloten fabrieken en de slechte kwaliteit van de sigaren, die de consument deed uitwijken naar de andere tabaksproducten. Uiteindelijk kon de industrie deze sluiting afwenden door over te schakelen naar kleinere sigaren, de *senoritas*, die minder tabak en tabaksvreemde toevoegingen vereisten en daardoor beter van kwaliteit waren.⁵⁴ Bedroeg het aandeel *senoritas* in de eerste oorlogsjaren nog 17 procent van de sigarenproductie, in 1943 omvatte dit product al bijna twee derde van de productie en in 1944 zelfs ruim driekwart.⁵⁵

Van de eerste groep van 42 fabrieken waren er 22 gevestigd in Noord-Brabant; de eerste provincie die daarop volgde was Utrecht met vijf fabrieken. Van de vijftien sigarenfabrieken die de gehele oorlog door hebben kunnen produceren, hadden er negen een Noord-Brabantse vestigingsplaats (zie bijlage 1).⁵⁶ De productiecapaciteit van de 42 respectievelijk 15 resterende fabrieken bedroeg 84 dan wel 54 procent van de totale Nederlandse sigarenproductie in 1939, met een Noord-Brabants aandeel in dat laatste percentage van twee derde.⁵⁷ Maar deze resterende capaciteit overtrof nog verre het op dat moment feitelijk benodigde productievermogen van acht procent van dat van 1939 en kon niet verhinderen dat dit laatste percentage nog eens halveerde naarmate de bevrijding in het najaar van 1944 dichterbij kwam.⁵⁸

De 42 sigarenfabrieken die na 1 april 1943 mochten blijven produceren behoorden op basis van hun productie in 1939 tot de grootste fabrieken van het land, op twee uitzonderingen na: De Huifkar in Oisterwijk die in 1939 qua productie feitelijk op plaats 53 stond en Hoefnagels in Valkenswaard op plaats 82. De Huifkar werkte tijdens de oorlog onder Duitse protectie op basis van volmachten die Huifkar-eigenaar Alphonse Hamers bij sigarenliefhebber rijksmaarschalk Hermann Göring had losgekregen.⁵⁹

Sigarenfabriek De Huifkar in Oisterwijk. (uit: J.K. Mercx, *Noordbrabant's Nijverheid in beeld*, 1918)

Sigarenfabriek J.W. Hoefnagels en Zoon was in 1943 naar Valkenswaard verplaatst nadat eind 1942 een verdwaalde bom het Eindhovense fabrieksgebouw had verwoest. Het bedrijf was in 1941 overgenomen en een filiaal geworden van de Duitse firma W. Mertens te Kleef (D). Dat is waarschijnlijk de reden dat deze fabriek ook na 1 augustus 1943 nog mocht produceren.⁶⁰

De reductie van zowel de productiecapaciteit als van het aantal fabrieken had tot gevolg dat na augustus 1943 in totaal ruim 20.000 sigarenmakers en fabrikanten zonder werk kwamen te zitten.⁶¹ Om de ontstane inkomstenderving te compenseren was het Wachtgeldfonds voor de Nederlandse Sigarenindustrie ingesteld, dat met ingang van juni 1941 ging uitkeren. De nog in werking zijnde sigarenfabrieken droegen daarvoor 1,5 procent af van de omzet tegen kleinhandelsprijzen, een percentage dat later stapsgewijs werd verhoogd tot 3,5.⁶² Door deze constructie werd voorkomen dat sigarenmakers werkloos werden. Zij bleven in dienst van hun werkgever, die vanuit het fonds een uitkering kreeg ter aanvulling van het loon. Door de productiereductie daalde immers ook het aantal werkuren van de sigarenmakers. Dat aantal was – bij een werkweek van 48 uur – in november al teruggelopen tot gemiddeld 20 uren per week. Omdat ze in dienst bleven van hun werkgever waren de sigarenmakers – zo was de gedachte – beter beschermd tegen deportatie naar Duitsland.⁶³ Naast het Wachtgeldfonds bestond er voor de stilgelegde fabrieken een Algemeene Steun, gefinancierd door de gehele nog doorwerkende industrie en een Onderlinge Steunregeling, die werd bekostigd door de sigarenfabrieken die bleven produceren.⁶⁴

Werklozen konden worden ingezet in de werkverruiming, bijvoorbeeld bij de voedselvoorziening, maar in oktober 1942 werd bekend dat hieronder ook arbeid in Duitsland in het kader van de *Arbeitseinsatz* werd verstaan.⁶⁵ Arbeiders die weigerden passende arbeid te verrichten konden worden uitgesloten van wachtgeld.⁶⁶ Medio 1942 draaide de bezetter de duimschroeven verder aan en moest iedereen die wekelijks minder dan 24 uur werkte zich inschrijven als werkzoekende. Tegelijkertijd werd de werkweek verlengd tot 48 uur – een jaar later zelfs tot 54 uur – en werden werkgevers verplicht om op basis hiervan te berekenen hoeveel personeelsleden zij nog nodig hadden. Het ‘uitkammen’ van de sector, om zo arbeiders vrij te maken voor arbeid in Duitsland, was begonnen.⁶⁷ Werkgevers probeerden met ‘tact, moed en beleid’ via ‘camouflage-herscholing’ van arbeiders, het gaan vervaardigen van nieuwe producten – alleen toegestaan voor de werkbedrijven – of met behulp van (Duitse) loonorders hun werknemers te behouden en zo te behoeden voor deportatie. De herscholing beoogde formeel van de werknemer een meer allround sigarenmaker te maken, maar verhulde in werkelijkheid een mindere inzetbaarheid waardoor meer werknemers in dienst konden worden gehouden. Maar veel arbeiders in de sigarenindustrie gaven er toch de voorkeur aan om deportatie te ontlopen door onder te duiken, een andere werkgever te

54 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 4-6.

55 RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1167, Statistieken 1945, Overzicht nr. 6, Tabel 4.

56 *De Tabaksplant*, 30 maart en 24 augustus 1943.

57 Eigen telling uit RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

58 NA, Archief RbTT, inv.nr. 90, Verslagen betreffende regelgeving sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.

59 Van den Oord, Thissen en De Vries, *De Huifkar*, 163-168.

60 BHC, Toegangsnummer 1192, Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, 1851-1997, Handelsregister, dossiernr. 1239.

61 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage IX.

62 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 11-12, 17.

63 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 9 en 16.

64 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 12-13.

65 *De Tabaksplant*, 15 augustus, 15 september en 6 oktober 1942.

66 *De Tabaksplant*, 13 april 1943.

67 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 36-37 en 64.

zoeken of in de werkverruiming aan de slag te gaan. Die laatste groep groeide van 31 sigarenmakers in juli 1942 tot 1.600 in oktober daaropvolgend. Van de ruim 11.000 wachtgelders in juli 1942 resteerden er in diezelfde maand oktober nog 3.533. Er lijken relatief weinig sigarenmakers in Duitsland terecht te zijn gekomen, hoewel cijfers daarover ontbreken.⁶⁸ In Valkenswaard betrof het ongeveer tweehonderd tabakswerkers van wie er verschillende in Duitsland overleden, veelal als gevolg van ziekte.⁶⁹

Hofnar in Valkenswaard begon in april 1943 met de additionele productie van bedrijfsvreemde goederen. In eerste instantie met 'kubussen' – het is niet duidelijk wat daarmee wordt bedoeld – en daarna vooral vlechtwerk van stro en biezen. Stromatten en -tassen bleken het beste te verkopen. Zij waren goed voor het merendeel van de ruim 350.000 gulden omzet die tot in 1946 met deze producten werd gemaakt. Maar met een aandeel van iets meer dan zes procent van de totale omzet in diezelfde periode bleven de bedrijfsvreemde goederen – althans bij Hofnar – toch bijzaak.⁷⁰

Niet alleen werden sigarenfabrieken om economische redenen stilgelegd, ook liquideerde de bezetter op ideologische gronden bedrijven van Joodse eigenaren. Dit gebeurde op basis van een verordening van maart 1941 die bepaalde dat Joden uit het bedrijfsleven verwijderd moesten worden. Bewindvoerders – *Treuhänder* – liquideerden vervolgens ondernemingen van Joodse eigenaren en maakten die te gelde voor het Duitse Rijk. In *De Tabaksplant*, een uitgave voor de sigaren- sigaretten- en tabakshandel en -industrie, verschenen in 1943 dan ook meer dan eens meldingen van sigarenfabrieken met Joodse eigenaren die om die reden waren opgeheven en overgenomen door de OMNIA-Treuhandgesellschaft m.b.H.⁷¹ Ook werden Joodse ondernemers vastgezet en vermoord in concentratiekampen. Een van hen was Benjamin Philips, directeur van de NV Nederlandsche Havana Sigarenfabriek v/h Mauritz Azijnman in 's-Hertogenbosch.

De NV Nederlandsche Havana Sigarenfabriek v/h Mauritz Azijnman in 's-Hertogenbosch (1925). (collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie THA, 51604, auteur onbekend)

Hij werd in november 1940 ontheven van zijn functie, in juni 1943 opgepakt, naar Westerbork gebracht en kort daarna op 17 september 1943 in het vernietigingskamp Auschwitz vermoord.⁷² Ook de Eindhovense familie Van Abbe van de Karel I-sigarenfabriek, kreeg te maken met de Jodenvervolging. De grondlegger van het bedrijf, Henri van Abbe (1880), was in november 1940 overleden, waarna zijn zonen Jan (1908-1955) en Albert (1910-1984) het bedrijf voortzetten. Maar omdat de wettelijke vader van Henri – Jacob van Abbe – Joods was, werden de beide kleinzonen door de Duitsers aangemerkt als kwartjood en moesten zij voldoen aan de in januari 1941 van kracht geworden aanmeldingsplicht. Zij wisten de bezetter uiteindelijk ervan te overtuigen dat hun grootvader niet de natuurlijke vader van hun vader Henri was. Medio 1943 kwam uiteindelijk het verlossende bericht dat zij niet aanmeldingsplichtig waren. Een en ander heeft er wel toe geleid dat de Van Abbe's tijdens de oorlog terughoudend zijn geweest met het aanvaarden van openbare functies.⁷³

Omdat de sigarenindustrie veel arbeidsintensiever was dan de sigaretten- en kerftabaksector – die een veel hogere mechanisatiegraad hadden – konden hier dan ook meer arbeidsplaatsen worden 'vrijgespeeld'. Dat aspect wordt – naast het tekort aan essentiële overzeese tabak – als een belangrijke oorzaak gezien van de voor deze bedrijfstak tijdens de bezetting steeds nadeliger wordende tabaksquotering, de verdeling van de tabak over de drie sectoren.⁷⁴ De schaarste aan tabak zette de sigarenindustrie overigens ook aan tot het ontwikkelen van vervangers, de surrogaten. Maar deze producten hadden 'behoudens dan den vorm en de kleur, niets meer met het goede oude rookmateriaal [...] gemeen'.⁷⁵ Sigarenfabriek Hofnar begon in juni 1943 met de verkoop van surrogaatsigaren en zette die door tot juli 1944. Maar de omzet van dit product bleef over deze periode met bijna 142.000 gulden minder dan tien procent uitmaken van de totale omzet.⁷⁶

De effecten van de productiereductie zijn voor de Hofnar-Sigarenfabrieken te Valkenswaard zichtbaar gemaakt in grafiek 1.⁷⁷

In de jaren 1943-1944 leden de overgebleven werkbedrijven zware verliezen. Dit kwam vooral doordat onderbezettingsverliezen en de afgedragen premie Wachtgeldfonds niet in de kostprijscalculatie – en dus ook niet in de verkoopprijs – mochten worden opgenomen.⁷⁸ Een bedrijf als NV Willem II moest over 1943 een verlies van bijna twee ton incasseren en over het eerste halfjaar van 1944 110.000 gulden.⁷⁹

68 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 42-43 en 71-72; VSmM, Archief NVS, Doos 94, Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, Jaarverslag 1945-46, 2; NA, Archief RbTT, inv.nr. 62 II, Concentratie der tabakverwerkende industrieën, 26 maart 1943.

69 Van Mierlo, *Mogen en moeten*, 36-37.

70 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1946.

71 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Omnia_\(trustmaatschappij\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Omnia_(trustmaatschappij)) d.d. 2 april 2019 en bijvoorbeeld de vermeldingen in *De Tabaksplant* van 1 juni, 3 augustus, 7 september en 7 december 1943.

72 Van den Eijnde, Kok en Van den Oord, *Brieven van Fanny Philips*, 51-52; BHC, Toegang 176, dossiernr. 1054.

73 Kroon, *De joodse gemeenschap*, 13-14; mededeling Marc van Abbe, 26 mei 2021.

74 *De Tabaksplant*, 14 januari 1947; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 2.

75 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 17.

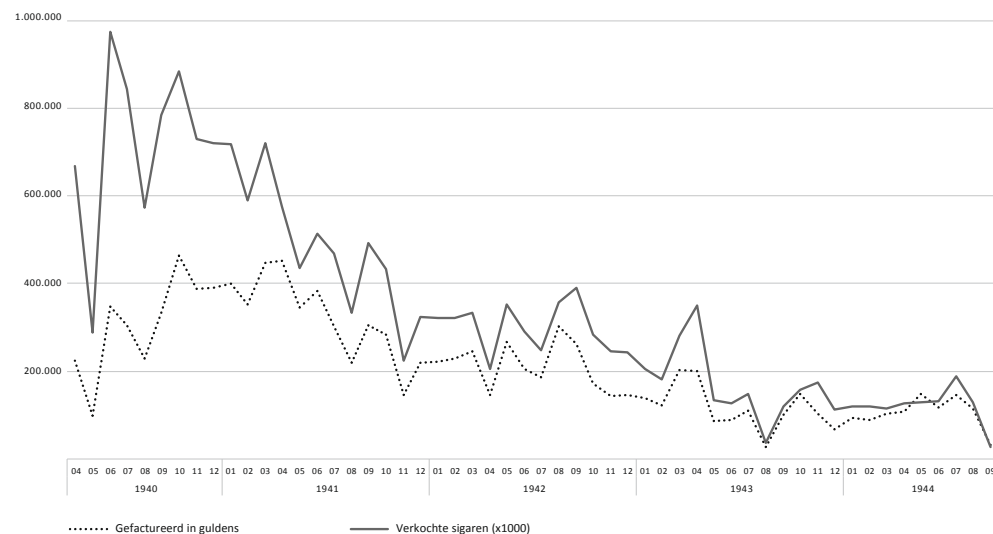
76 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1944.

77 Eigen telling uit RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1940-1944.

78 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1942-1943, 20.

79 VSmM, Depot, Doos 5 Willem II, Verlies- en winstrekening over 1943 respectievelijk over 1e halfjaar 1944, afdeling sigaren.

Grafiek 1 Omzetontwikkeling Hofnar, 1940-1944

Op de bon

Vanwege de ontstane schaarste gingen tabaksproducten per 16 mei 1942 op de bon.⁸⁰ De samenstelling van deze rantsoenen bleek voor de sigarenindustrie nadelig uit te pakken en leidde tot een verdere verschuiving van het rookgedrag. Uit een rantsoen kerftabak of sigaretten waren namelijk meer 'rookbeurten' te halen dan uit de rantsoenen voor senioritas en sigaren. Veel rokers stapten tijdens de oorlog dan ook over op sigaretten en shag, ook omdat de stijgende kosten van levensonderhoud hen dwongen goedkopere producten te kopen.⁸¹

Hoewel deze tendens al in de jaren dertig – mede als gevolg van de economische crisis en de daaruit voortvloeiende verschuiving naar goedkopere rokertjes – was ingezet, kreeg zij door de rantsoenering een stevige extra impuls. De steeds lagere kwaliteit van de sigaren, door het gebruik van alternatieve grond- en hulpstoffen, was mede debet aan deze verandering, evenals de relatief nadelige prijsontwikkeling van sigaren ten opzichte van sigaretten en kerftabak.⁸²

De schaarste en distributie veroorzaakten ook zwarte handel en prijsopdrijving. 'Echte' sigaren werden 'goud' waard. Voor een goede sigaar die normaal enkele centen kostte, werd tegen het einde van de oorlog in het zwarte circuit soms wel tien gulden betaald.⁸³ Deze sigaren kwamen op de zwarte markt door hamsteren, diefstal of systeemfraude.

Zo kwam in augustus 1944 een grote directiefraude aan het licht bij de Hudson Sigarenfabrieken in Roosendaal waarbij in twee jaar tijd voor zo'n anderhalf miljoen gulden aan sigaren buiten de reguliere boekhouding om in het zwarte circuit bleek te zijn gebracht tegen prijzen variërend van zestig cent tot 2,25 gulden per sigaar.⁸⁴ Dit is slechts een voorbeeld; de werkelijke omvang van deze zwarte markt is niet bekend.

De conclusie is dat de positie van de Nederlandse sigarenindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog nog meer verslechterde dan in de jaren dertig al het geval was. De sterke afhankelijkheid van overzeese tabakken, de tijdens de bezetting genomen maatregelen – zoals de tabaksquotering en de samenstelling van de rantsoenen – maakten in combinatie

De Hudson-sigarenfabriek in Roosendaal. (Foto Dienst Stadsontwikkeling Roosendaal, collectie West-Brabants Archief foto M00108)

met een negatieve ontwikkeling van de prijs-kwaliteitverhouding, dat de sigarenindustrie bij de bevrijding nagenoeg aan de grond zat. De consument koos steeds vaker voor sigaretten of shag en de sigarenfabrieken konden zelfs aan de sterk gedaalde vraag naar sigaren niet voldoen omdat ze nauwelijks tabak hadden.⁸⁵ Daartegenover was de positie van de Noord-Brabantse fabrieken relatief versterkt. Door de aanwezigheid van vele grote sigarenfabrieken in deze provincie kon immers in tegenstelling tot elders een fors deel van de daar aanwezige productiecapaciteit – zij het uiteindelijk op een uiterst laag niveau – gedurende de gehele oorlog in bedrijf blijven.

Bedrijfsorganisatie

De werkgevers- en werknemersorganisaties werden tijdens de bezetting opgeheven. De taken van de vakbonden – de sociale aangelegenheden – moesten worden overgedragen aan het Nederlandse Arbeidsfront (NAF), de in 1942 opgerichte nationaalsocialistische vakcentrale.⁸⁶

80 *De Tabaksplant*, 14 april 1942.

81 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 14.

82 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, 14.

83 Lavrijsen, *Reusel*, 77.

84 *De Tabaksplant*, 8 augustus 1944.

85 Van Berkum en De Vries, *Onderzoek inzake maatregelen*, Bijlage VIII.

86 NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1945-1946, 1.

Voorzijde van een NAF-brochure.
(RHCe, Toegang 10030, inv.nr. 313)

De in mei 1940 aflopende cao voor de sigarenindustrie werd in juni daaropvolgend weliswaar slechts voor een jaar verlengd maar bleef in de praktijk in stand tot aan de bevrijding.⁸⁷ Voor ondernemingen ontwikkelde de Organisatie Commissie onder voorzitterschap van bankier Herman Louis (Sam) Woltersom (1892-1960) een horizontale ordening – naar de functie van het bedrijf – die in de plaats kwam van de bestaande werkgeversverenigingen.⁸⁸ Hiervan waren voor de sigarenindustrie de Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, gevestigd te Eindhoven, en het in Amsterdam zetelende Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland de belangrijkste. In 1941 telde de eerste 135 leden met circa 14.500 personeelsleden; bij de laatste waren 49 fabrikanten aangesloten met ongeveer 7.700 medewerkers.⁸⁹ In de nieuwe ordening werd het Nederlandse bedrijfsleven verdeeld in hoofd-, bedrijfs- en vakgroepen. Het lidmaatschap was verplicht voor alle werkgevers. De bedrijfsgroep Tabakverwerkende industrie – opgericht op 24 september 1941 – behoorde tot de hoofdgroep Industrie en kende drie vakgroepen, namelijk die van de sigaren-, sigaretten- en kerfindustrie. De vakgroep Sigarenindustrie bestond uit twee secties: Noord en Zuid.⁹⁰ De nieuwe, op Duitse leest geschoeide bedrijfsordening ging uit van het nationaal-socialistische leidersbeginsel dat de volledige beslissingsbevoegdheid concentreerde bij de voorzitter van de betreffende groep.⁹¹ Maar in de meeste gevallen kwamen voormannen van de ‘oude’ organisaties terecht op de cruciale posities.⁹² Zo ook in de bedrijfsgroep Tabakverwerkende industrieën die onder voorzitterschap kwam te staan van Theodorus Niemeyer.⁹³ Eerste ondervoorzitter werd Frans van Best (1880-1959), sigarenfabrikant in Valkenswaard en oud-ondervoorzitter van de RK Vereeniging, die zich ‘steeds beijverd[e] om de Klein- en Middenindustrie te beschermen’.⁹⁴ Ed. van Buul (1904-1976), adjunct-directeur van de Eindhovense sigarettenfabrikant Crescent Cie werd tweede ondervoorzitter en Alphons Steinkühler (1900-1952), voorheen secretaris van de RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, completeerde in die functie het dagelijkse bestuur van de bedrijfsgroep. Frans van Best leidde ook als voorzitter het dagelijks bestuur van de vakgroep Sigarenindustrie, samen met Hendrik Kersten sr. en Jan van Schuppen (1899-1971), directeur van Schimmelpenninck te Wageningen, als eerste respectievelijk tweede onder-

voorzitter: ‘oude bekenden’ die ‘het volle vertrouwen van de industrie hadden’.⁹⁵ Ook hier fungeerde Steinkühler als secretaris, samen met Bernard Colenbrander (1906-1993), die deze functie ook vervulde bij het Verbond van Sigarenfabrikanten. Hoewel de nieuwe ordening in aanvang met weinig ‘enthousiasme en eerbetoon’ werd verwelkomd en men met ‘weemoed’ terugdacht aan de ‘oude goedgefundeerde vrije organisaties’, bleek allengs dat ook de nieuwe ordening effectief kon zijn.⁹⁶ Het was de bedoeling dat de bedrijfsorganisaties zo veel mogelijk de taken van de Rijksbureaus zouden overnemen, maar dat is er tijdens de oorlog niet van gekomen. De Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende Industrieën zag namelijk geen heil in het nog verder vergroten van de administratieve lasten en verplichtingen voor het bedrijfsleven en beperkte zich om die reden tot het voeren van overleg met de overheidsorganisaties, waar dat maar mogelijk was. Overigens was de samenwerking tussen de Bedrijfsgroep en het RbTT goed. De eerste weigerde in 1943 uitdrukkelijk te adviseren welke bedrijven zouden moeten sluiten indien tot concentratie zou worden overgegaan. Dit bleef daarmee een eenzijdig besluit van de Duitse *Bevollmächtigte* Dr. Kahl.⁹⁷

De bevrijding

In september 1944 begonnen de geallieerden met de bevrijding van Nederland. Op 13 en 14 september werd Maastricht door Amerikaanse troepen bevrijd en enkele dagen later, op 17 september 1944, startte Operation Market Garden en verdreven Britse strijdkrachten al op de eerste dag de Duitsers uit Valkenswaard. Een dag later bevrijdden de geallieerden Eindhoven en in de maanden daarna de rest van Zuid-Nederland. Maar het eigenlijke doel van de operatie, het innemen van de bruggen over de grote rivieren om zo een goede uitgangspositie te creëren voor het binnentrekken van Duitsland, werd niet bereikt. Uiteindelijk vormden diezelfde grote rivieren zodoende de frontlinie tussen bevrijd en bezet Nederland, totdat in mei 1945 in het gehele land een einde kwam aan de Duitse overheersing. Voor de Noord-Brabantse sigarenindustrie betekende dit dat – inclusief de vijf op loonorders draaiende bedrijven – uiteindelijk veertien fabrieken de gehele oorlog hebben kunnen produceren.⁹⁸ Exclusief de twee collaborerende bedrijven resteerden twaalf bedrijven die in 1939 goed waren voor 61 procent van de sigarenproductie.⁹⁹ Eén van deze twaalf fabrieken, Willem II in Valkenswaard, werd op 17 september 1944, voorafgaand aan de bevrijding door een geallieerde artilleriebeschieting grotendeels verwoest.

87 Beerens, *Een sociaal getuigenis*, 6.

88 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 29.

89 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 7.

90 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 24; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 9.

91 Barnouw en Stellinga, ‘Ondernemers en ordening’, 35-3; De Jongh, *De organen*, 42.

92 De Jongh, *De organen*, 43.

93 *De organisatie van*, 205.

94 Van der Putt, *Organisatieonderzoek*, 13; VSM, Archief NVS, Doos 94, Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, Jaarverslag 1935, 8.

95 NA, Archief RbTT, inv.nr. 21, Jaarverslag Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1945-1946, 1.

96 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 1.

97 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1942, 8 en 1942-1943, 2 en 7.

98 Niet zeker is of de vijf ‘loonorder’bedrijven tot aan de bevrijding hebben doorgewerkt.

De Willem II-gebouwen in Valkenswaard na het verwoestende bombardement op 17 sept 1944. (collectie Weerderheem)

Met de bevrijding van het zuidelijk deel van Nederland brak een chaotische periode aan, waarin de economie weer op gang gebracht moest worden terwijl tegelijkertijd de oorlog nog voortduurde en het Militaire Gezag in de bevrijde delen van Nederland het dagelijkse bestuur uitoefende. In haar jaarverslag noemde de Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën het 'een tragisch tijdperk (...) het Zuiden van ons land bevrijd, het Noorden ondergedompeld in zorg en ellende'.¹⁰⁰ Een lichtpunt voor de sigarensector was dat de Noord-Brabantse fabrieken die tot dan Duitse loonorders hadden uitgevoerd en de 'onder Duitse protectie werkende sigarenfabriek "De Huifkar" te Oisterwijk' beschikten over voorraden Duitse tabak en sigaren. Deze voorraad van in totaal 120 ton tabak van slechte kwaliteit en 9 miljoen sigaren werd in beslag genomen. De vraag was nu wat er met de in beslag genomen goederen moest gebeuren want ook de geallieerde strijdkrachten maakten aanspraak op deze sigaren, terwijl de industrie voor alles de aanvoer van grondstoffen zo snel mogelijk weer op gang wilde brengen.¹⁰¹ Ook werden problemen voorzien op het gebied van de sigarendistributie en de heffing en inning van accijnzen. Daarom zochten de in het zuiden woonachtige leden van het dagelijks bestuur van de Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, Frans van Best en Ed. van Buul, al kort na de bevrijding van Eindhoven contact met het Militair Gezag in Eindhoven. Dit resulteerde op 15 oktober 1944 tot de aanstelling van beiden tot tijdelijk directeurs van het RbTT te Eindhoven.¹⁰²

Herleving sigarenindustrie

Het tijdelijke RbTT nam weliswaar principieel het standpunt in dat de bedrijfssluitingen van 1943 ongedaan gemaakt moesten worden, maar dat kon op dat moment nog niet worden uitgevoerd omdat er te weinig tabak voorradig was. Daarom werd besloten dat de stilgelegde bedrijven later aanspraak konden maken op het hun op dat moment toebehoorende tabaksdeel. Eind 1944 waren zeven sigarenfabrieken ingeschakeld, die samen op 5,9

procent van hun productieniveau van 1939 werkten, zie bijlage 1. Zij moesten het doen met de beperkte hoeveelheid en de povere kwaliteit van de in beslag genomen tabak.¹⁰³ Dit gaf deze 'zuidelijke' fabrikanten echter wel een zeker concurrentievoordeel op hun 'noordelijke' vakgenoten.

Pas op 3 januari 1945 liep in de Antwerpse haven het eerste schip binnen met 71 ton voor Nederland bestemde overzeese sigarentabak, die in februari per vrachtauto in konvooi naar Nederland werd overgebracht. Van Best en Van Buul togen vervolgens hoogstpersoonlijk naar Londen om aandacht te vragen van de Nederlandse overheidsinstanties aldaar voor de tabaksaanvoer.¹⁰⁴ Dit bezoek had succes want tot juni 1945 werd via de havens van Antwerpen, Bergen op Zoom en Terneuzen bijna 786 ton tabak aangevoerd, waaronder ook sigarentabak. Hierdoor konden per 1 februari 1945 veertien sigarenfabrieken weer gaan produceren. Op Vossen-Breuers uit Tegelen en de twee met de bezetter gesympathiseerd hebbende bedrijven na, waren daarmee alle per 1 augustus 1943 stilgelegde zuidelijke sigarenfabrieken weer in productie. Op 1 april 1945 konden, naast Vossen-Breuers, nog eens 25 andere sigarenfabrieken aan de slag, waaronder ook middelgrote bedrijven.¹⁰⁵

Na afloop van de oorlog werd in juni 1945 het tijdelijke RbTT opgeheven en werden de taken weer overgedragen aan het 'originele' RbTT in Den Haag. Van Best en Van Buul bleven als 'gedelegeerden' weliswaar bij deze organisatie betrokken maar richtten zich bestuurlijk vooral op de Bedrijfsgroep.¹⁰⁶ De bedrijfsordening die tijdens de bezetting onder leiding van Woltersom was doorgevoerd werd na de oorlog gehandhaafd, zij het dat NSB-bestuursleden ontslag kregen en het leidersbeginsel werd losgelaten. De leiding kwam in handen van een dagelijks bestuur.¹⁰⁷ In de jaren vijftig zou deze structuur opgaan in de nieuwe Bedrijfs- en Productschappen. Maar in de Bedrijfsgroep "Tabak" was al in de bezettingstijd 'het democratisch principe steeds zooveel mogelijk' toegepast. Toch werd de vakgroepleden gevraagd hun vertrouwen uit te spreken in de zittende bestuursleden, hetgeen geschiedde. Wel kreeg een door de bezetter toegevoegd bestuurslid zijn congé. Overigens was de voorzitter van Kring Zuid, oud-sigarenfabrikant en sinds 1939 burgemeester van Geldrop, Henri van der Putt (1887-1945) in 1944 gevangengenomen wegens verzetshandelingen en gedeporteerd naar Duitsland. Daar overleed hij in maart 1945 tijdens of na een dodenmars vanuit Bergen-Belsen naar Stettin. Aangezien hierover pas na jaren enige

Henri van der Putt (1887-1945). (collectie Weerderheem)

99 Eigen telling uit RHCe, Toegang 15266, inv.nr. 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie.

100 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 16.

101 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 17 en 20.

102 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 17-19.

103 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1943-1944, 21.

104 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 1-2 en 10-11.

105 RHCe, Toegang 15264, inv.nr. 1039, Lijst van werkbedrijven in de tabakverwerkende industrie; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 11.

106 NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 3.

107 De Jongh, *De organen*, 48.

zekerheid werd verkregen, werd zijn bestuursfunctie in 1945 waargenomen door Albert van Abbe (1910-1984), directeur van Karel I.¹⁰⁸

Zowel de zuidelijke RK Vereniging als het noordelijke Verbond kwamen in 1945 weer op gang. Samen met de eveneens heropgerichte vakbonden gaven de beide organisaties inhoud aan de ‘sociale aangelegenheden’, zoals dat in de sector werd aangeduid.¹⁰⁹ Dit leidde tot nieuwe cao's in 1947 en 1949. De economische aangelegenheden bleven echter voorbehouden aan de Bedrijfs- en Vakgroep(en), hoewel in de laatste de genoemde werkgeversorganisaties zich steeds meer op de voorgrond wisten te plaatsen en in 1948 de facto het bestuur van de vakgroep vormden. De ruim honderd leden van deze werkgeversorganisaties hadden in 1947 bijna 85 procent van de 15.279 in de industrie werkzame personen in dienst.¹¹⁰ De schaarste op velerlei gebied – grond- en hulpstoffen, energie en verpakkingsmateriaal – maakte dat de overheidsbemoeienis met de sigarennijverheid ook na de oorlog vooralsnog niet afnam. De problematiek spitste zich toe op een zestal gebieden, namelijk de tabaksquotering en -voorziening, de accijnsverhoudingen, de beschikbaarheid van arbeidskrachten, mechanisering en de deviezensituatie.

Tabel 2: Enkele kerncijfers uit de jaren 1945-1949 gerelateerd aan het vooroorlogse basisjaar 1939

Jaar	Aantal fabrieken	Tabaksquotum sigarenindustrie	Productieniveau sigarenindustrie	Accijnsniveau sigaren	Accijnsniveau sigaretten	Leden*	Werknemers
1939	1.860	40%	100%	100	100		
1945	186	29%	30%				
1946	1.184	36%	32,5%			107	11.582
1947	1.151	28%	36%	208	116	104	12.909
1948	1.168	25%	36%			102	13.416
1949	1.145	23%	43,6%			99	13.770

Bron: Jaarverslagen Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, 1945-1949, het Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland (1945-1949) en van de Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende Industrieën (1945-1949).

*Dit betreft het aantal leden (met het aantal werknemers) van de beide grootste werkgeversorganisaties.

De kern van de problematiek was in feite geen andere dan die tijdens de Tweede Wereldoorlog, namelijk de nog steeds beperkte beschikbaarheid van tabak uit Nederlands-Indië. Dit was het gevolg van de Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië in de jaren daarna. In 1939 was 75 procent van de tabak die de sigarenindustrie gebruikte afkomstig van Java en Sumatra. Tijdens de oorlog was er vrijwel niets geoogst en ook daarna was er weinig aanplant. Zelfs in 1949 werd tabak uit de ‘Oost’ nog slechts mondjesmaat op de markt aangeboden. De omvang van de tabaksoogst op bijvoorbeeld Sumatra bedroeg in 1950 dan ook nog slechts 33 procent van die in 1939.¹¹¹ Hierdoor moest de sigarenindustrie haar toevlucht zoeken in tabak uit Noord- en Zuid-Amerika. Die tabak was voldoende geschikt voor het binnengoed, maar veel minder voor het dekblad. Een grotere hinderpaal was dat de beperkte beschikbaarheid van Indische tabak leidde tot een sterke prijsstijging van het Amerikaanse substituuut. In tegenstelling tot de Indische tabak moest daarvoor betaald worden in buitenlandse valuta, zogeheten ‘deviezen’, waaraan kort na de oorlog een enorm tekort bestond. Aangezien het niet de productie van eerste levens-

behoefte betrof, kende de Nederlandse regering aan de tabaksindustrie weinig prioriteit toe bij de verdeling van de beschikbare deviezen. Het gevolg was dat de tabaksaankopen beperkt bleven en de scheve quotering van de tabaksverdeling uit de oorlogsjaren nauwelijks kon worden verbeterd, zie Tabel 2. Nog in 1949 kreeg de sigarenindustrie zeventien procentpunten minder tabak toebedeeld ten opzichte van 1939. Dit had tot gevolg dat in 1949 nog niet de helft werd geproduceerd van wat in 1939 was gerealiseerd, zie Tabel 2. Daar kwam bij dat de sigarennijverheid zowel qua productkwaliteit als qua verkoopprijs in een veel slechtere positie was terechtgekomen ten opzichte van de beide andere sectoren. Ook waren de accijnzen op sigaren hoger dan die op sigaretten. In 1947 was de accijns op sigaren ten opzichte van 1939 meer dan verdubbeld, terwijl die stijging voor de sigaret beperkt was gebleven tot 16 procent. Dit maakte het uitermate lastig om het verloren marktaandeel terug te winnen. Wat ook niet hielp was het dagelijkse beeld van sigaretten rokende bevrijders die deze ook een tijdlang ‘kwistig’ uitdeelden.

De sigarenindustrie had niet alleen te kampen met een tekort aan sigarentabak, maar ook met een gebrek aan arbeidskrachten. Vóór de oorlog werkten er nog zo'n 27.000 mensen in de sigarenindustrie, rond 1946 waren dat er nog slechts zo'n 13.000. Zowat de helft had in de oorlogsjaren elders emplooi gevonden, was gepensioneerd of overleden. Al in 1945 signaleerde de Bedrijfsgroep een gebrek aan arbeidskrachten. Met name bij meisjes was het animo om in de fabriek te werken ‘danig verminderd’ door een ‘tekort aan voeding en kleding en een teveel aan Canadeezen’. In Eindhoven en omgeving gingen meisjes liever werken bij bedrijven als Philips en Bata. Ze konden daar namelijk ook blijven werken nadat ze getrouwd waren. De cao in de sigarenindustrie stond dat niet toe. Ook was het imago van de sigarenmaker naar de mening van de RK Vereniging slecht. De opvatting heerste dat sigarenmakers arbeiders waren ‘die ver achter [stonden] bij andere arbeiders’, een gedachte die werd gevoed door de lage mechanisatiegraad in de sector. Mede daardoor waren er in Noord-Brabant veel Belgen in de sigarenindustrie actief. De gevolgen van de geschetste situatie voor deze industrie waren dan ook aanzienlijk. Ter illustratie dient de omzetting van Hofnar NV in Valkenswaard. Die was in 1950 ten opzichte van 1939 weliswaar verdrievoudigd, maar het aantal geproduceerde sigaren bedroeg toen nog maar 62 procent van dat van tien jaar daarvoor, waarbij waarschijnlijk ook nog het aandeel kleinere sigaren groter was dan toen.¹¹²

De werkgevers voerden het tekort aan arbeidskrachten aan als argument om de Mechanisatiewet af te schaffen. Die wet was ingevoerd om de werkloosheid onder de arbeiders in de sigarenindustrie het hoofd te bieden. Dat was nu niet meer nodig en ook werd de wet in de praktijk niet meer gehandhaafd. De werkelijke belemmering voor de mechanisatie van de Nederlandse sigarenindustrie was op dat moment dan ook het deviezentekort. Machines moesten namelijk in het buitenland gekocht of gereviseerd worden, meestal in Zweden. Ook hadden de vakbonden bezwaren tegen het afschaffen van de wet. Daarom duurde het tot begin 1951 voordat de wet werd ingetrokken, wat voor de branche een stormachtige mechaniseringsperiode zou inluiden.¹¹³

108 <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/124174/karel-lodewijk-hendrik-van-der-putt>, d.d. 8 april 2021; NA, Archief RbTT, inv.nr. 19, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1945, 5 en 8.

109 De inhoud van deze en volgende alinea's is ontleend aan de inhoud van de jaarverslagen van de Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, 1945-1950, het Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland (1945-1948) en van de Bedrijfsgroep voor de Tabakverwerkende industrieën (1945-1949). Andere bronnen zijn separaat geannoteerd.

110 Zie Tabel en Meijers, *De Nederlandse sigarenindustrie*, 83 en Tabel 2.

111 *Deli-Data 1938-1951*, Bijlage II.

112 RHCE, Toegang 10136, inv.nr. 353 en 354, Verkoopboek en inkoopboek 1939-1949.

113 *De Telegraaf*, 18 januari 1951.

AKTIEBOLAGET FORMATOR - STOCKHOLM.
DE FORMATOR - Wikkelmachine

biedt den SIGARENFABRIKANT voortdurend
 - winst, en levert een prima product. -
In DRIE jaar tijds
 werden bij de Hollandsche Industrie circa
150 stuks in 60 fabrieken geplaatst.

Prijs f 3100. — vrij boord Rotterdam.
 Montage en Monteursonderricht gratis.
 Volledige inlichtingen
 verschaffen de Alléénvertegenwoordigers

Van Liemt & Co.,
SINGEL 32 - AMSTERDAM.

Een advertentie van een wikkelmachine. (*De Tabaksplant*, 24 februari 1931)

In de loop van 1946 waren alle nog bestaande sigarenfabrieken weer in bedrijf – zij het op laag niveau. Maar Tabel 2 laat ook zien dat een fors deel van de in 1939 nog actieve bedrijven inmiddels definitief gesloten was. De oorlog had diepe sporen getrokken. Maar de mechaniseringsgolf in de jaren vijftig en zestig zou nog grotere gevolgen voor de industrie hebben omdat het gros van de fabrikanten om diverse redenen niet mee kon of wilde in deze ontwikkeling en de deuren alsnog moest sluiten.

Aan het einde van de jaren veertig werd de sigarenindustrie nog steeds geconfronteerd met een ‘afzet geringer dan nodig voor een rendabele bedrijfsomvang’. De indruk bestaat wel dat dit minder gold voor de grote bedrijven. Zo wist bijvoorbeeld Hofnar NV in de jaren 1947-1949 een winst te realiseren van één of enkele tonnen.¹¹⁴ Medio 1949 vervielen de voorschriften van het RbTT, een feit van ‘bijna historische betekenis’ aldus de Bedrijfsgroep, waardoor de sector weer op eigen benen kwam te staan. Sommige sigarenfabrikanten, met name in het klein- en middenbedrijf, hadden overigens nooit veel bezwaar gehad tegen die regulering, omdat zij daardoor in een betere concurrentiepositie verkeerden dan in een volledig vrije markt, zoals later zou blijken. De sector stond tegen 1950 namelijk aan de vooravond van een enerverende periode van mechanisering en schaalvergroting, bedoeld om in Nederland marktaandeel terug te winnen en nieuwe markten in het buitenland aan te boren. De Noord-Brabantse sigarenindustrie, die de grootste bedrijven van Nederland telde, was hier in het voordeel en mede daardoor uiteindelijk ook het meest succesvol. Zo waren eind 1968 bij de RK Vereniging weliswaar nog slechts achttien leden aangesloten, allemaal in Noord-Brabant gevestigd, maar deze namen wel bijna driekwart van de nationale sigarenproductie voor hun rekening.¹¹⁵

Directie en personeel van de firma H. Jos. van Susante en Co in Boxtel ter gelegenheid van het 50-jarig fabrieksjubileum in 1949. (Foto collectie BHIC 1901-010077)

114 RHCe, Toegang 10136, inv.nr. 5, Accountantsrapporten uitgebracht aan de directie, 1947-1949.

115 VSmM, Archief NVS, Doos 29, Nederlandsche RK Vereniging van Sigarenfabrikanten, Jaarverslag 1968, 5-6.

Samenvattend kan gesteld worden dat de Tweede Wereldoorlog de sigarensector forse klappen toebracht en ontwikkelingen inluide dan wel versterkte die de branche in de decennia daarna maar moeizaam te boven kon komen. Veel bedrijven konden het niet bolwerken en gingen ten onder. Achteraf gezien was het voor de branche wellicht beter geweest als de situatie bij de bevrijding, met een beperkt aantal actieve grote bedrijven, het ingekrompen arbeidspotentieel en de gewijzigde productvraag naar kleinere sigaren als uitgangspunt zou zijn genomen voor de verdere ontwikkeling in plaats van het streven naar herstel van de situatie in 1939. Dit neemt niet weg dat de uitkomst aan het begin van de eenentwintigste eeuw als gevolg van nationale en internationale ontwikkelingen in de afgelopen decennia waarschijnlijk dezelfde zou zijn geweest, namelijk dat de sigarenindustrie in Nederland de facto geschiedenis is geworden.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
NA	Nationaal Archief
RHCe	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
VSMm	Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard

Bronnen

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- Toegang 1192, Kamer van Koophandel voor Zuidoost-Brabant in Eindhoven, 1851-1997, Handelsregister.
- dossiernr. 1239.
- Toegang 176, Kamer van Koophandel in 's-Hertogenbosch, 1921-1997, Handelsregister.
- dossiernr. 1054.

Nationaal Archief (NA), Den Haag

- Toegang 2.06.076.02 Archief van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, (1939) 1940-1950.
- inv.nr. 19, Jaarverslagen Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1941-1948.
- inv.nr. 20, Jaarverslagen Nederlandsche Rooms-Katholieke Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1941-1947.
- inv.nr. 21, Jaarverslagen Verbond van Sigarenfabrikanten in Nederland, 1941-1947.
- inv.nr. 62 II, Productie en Distributie - G Distributie, 1941-1949.
- inv.nr. 85, Brieven van het Rijksbureau aan de Secretaris-Generaal betreffende leveringen en voorraden van tabak in het kader van de distributie.
- inv.nr. 86, Brief aan de Directie van Handel en Nijverheid inzake het grondstoffenverbruik in de tabaksindustrie.
- inv.nr. 90, Verslagen betreffende de regelgeving omtrent de sigaretten- en sigarenproductie sedert de oprichting van het RbTT.
- inv.nr. 158, Stukken betreffende Wehrmachtleveringen.

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCe)

- Toegang 10136 NV Hofnar sigarenfabrieken Valkenswaard, 1936-1992.
- inv.nr. 5, Accountantsrapporten uitgebracht aan de directie, 1947-1958.
- inv.nr. 353, Verkoopboek en inkoopboek 1937-1947.
- inv.nr. 354, Verkoopboek en inkoopboek 1948-1951.
- Toegang 15255 Nederlandsche RK vereniging van sigarenfabrikanten, Eindhoven, 1922-1970.
- inv.nr. 1368, Notulen van de bestuursvergaderingen, 1939-1952.
- inv.nrs 1428-1430, Jaarverslagen Nederlandsche Rooms-Katholieke Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1948-1950.

- inv.nr. 1581, Jaarverslagen Verbond van sigarenfabrikanten in Nederland, 1949-1964.
- Toegang 15264 Rijksbureau voor tabak en tabaksproducten Eindhoven, 1944-1946.
- inv.nr. 1039, Adresbestanden van producenten, grossiers en handelaren in tabaksartikelen.
- Toegang 15266 Vakgroep sigarenindustrie, Eindhoven, 1941-1954.
- inv.nrs 1174-1177, Aanmeldingsformulieren bij de Vakgroep Sigarenindustrie waartoe ingevolge de beschikking van het Bedrijfsleven van 24 sep 1941 alle in Nederland gevestigde ondernemingen welke sigaren vervaardigd verplicht zijn.
- inv.nr. 1167, Maandelijks Statistieken van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, 1944-1946.

Valkerij en Sigarenmakerij Museum, Valkenswaard (VSMm)

- Best, J.F.M. van, *Relaas van en herinneringen aan de oprichting en het 80-jarig bestaan der Firma Gebr. v. Best Valkenswaard* (Niet uitgegeven manuscript uit 1944, aangevuld in 1956).
- Depot, Doos Hofnar.
- Depot, Doos 3 en 5 Willem II.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 29, Jaarverslag Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten, 1968.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 31 en 94, Jaarverslagen Nederlandsche RK Vereeniging van Sigarenfabrikanten.
- Depot, Archief Nederlandse Vereniging voor de Sigarenindustrie (NVS), Doos 119, Jaarverslag Bedrijfsgroep Tabakverwerkende Industrieën, 1948.

Literatuur

- Barnouw, David en Ruurd Stellinga, 'Ondernemers en ordening in bezet Nederland: de organisatie Woltersom', *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, nr. 4 (1978) 2-97.
- Beerens, Th.C., *Een sociaal getuigenis. 10 Jaren Wachtgeldfonds in de Nederlandse sigarenindustrie* (z.p. z.j.).
- Berkum, P.P. van en F. de Vries, *Onderzoek inzake maatregelen te treffen tot herleving der sigarenindustrie in Nederland* (Rotterdam/Tilburg juni 1945).
- Bertram, S.C.J., *De Tabak. Handleiding voor hen, die zich in 'het Tabaksvak' wenschen te begeven* (Culemborg 1895?).
- Bierkens, Bas, 'Henri van Abbe. Sigarenfabrikant en kunstverzamelaar II' in: *Stichting Nederlandse Tabakshistorie. Jaarboek 2018* (2018) 42-56.
- Brongers, D., *Inventaris van het archief van het Rijksbureau voor Tabak en Tabaksproducten, (1939) 1940-1950* (Den Haag 1993).
- De organisatie van de Nederlandsche industrie* ('s-Gravenhage 1942).
- Deli-Data 1938-1951. Mededeling No 36 van het Oostkust van Sumatra-Instituut* (Amsterdam 1951).
- Eijnde, Jeroen van den, René Kok en Kees van den Oord, *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs 1942-1943* (Vught, z.j.).
- Erens, J.A.J.M. en R.A.P. van Iersel, *Gegevens over de Nederlandsche sigarenindustrie. Productieverhoudingen* (Tilburg 1940).
- Hoeven, W. van der, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabakbewerkerbond. Zijn geschiedenis, werken en streven* (Amsterdam 1937).
- Jongh, J.F. de, *De organen der sociaal-economische ordening* (Amsterdam 1946).
- Klemann, Hein A.M., 'Belangrijke gebeurtenissen vonden niet plaats...'. *De Nederlandse industrie 1938-1948', Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) 506-552.
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Kroon, Phocas, *De joodse gemeenschap van Eindhoven 1940-1945* (z.p. 2010).
- Lavrijsen, Wim, *Reusel tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Reusel 1985).
- Lijst van Tabaksvergunninghouders voor wat betreft fabrieken, importeurs, makelaars en handelaars in ruwe tabak. Derde uitgave, 1 augustus 1932* ('s-Gravenhage 1933).
- Meijers, A.A.G., *Een onderzoek naar de noodzakelijkheid van ordening in de sigarenindustrie* (Eindhoven 1941).
- Meijers, A.A.G., *De Nederlandse sigarenindustrie. Een onderzoek naar haar economische en sociale betekenis voor de Nederlandse volksgemeenschap* (Amsterdam Eindhoven 1949).
- Mierlo, Henk van, 'Mogen en moeten: sigaren maken tijdens de bezetting' in: *Leven en overleven in oorlogstijd. Valkenswaard 75 jaar bevrijd* (Valkenswaard 2019) 26-42.
- Oord, Ad van den, Siebe Thissen en Jacqueline de Vries, *De Huijkar. Een geschiedenis van de fabriek en haar personeel* (Oisterwijk 1988).
- Putt, K.L.H. van der, *Organisatie-rapport Sigaren-, Sigaretten- en Tabaksindustrie* (Geldrop 1941).
- Schippers, Hans, 'Henri van Abbe 1880-1940' in: Visser, Joop, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen, *Nederlandse ondernemers 1850-1950*. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland (Rotterdam 2009) 36-41.

Bijlagen

Bijlage 1 Overzicht van fabrieken die per 1 april respectievelijk 1 augustus 1943 (voorzien van een *) mogen doorproduceren¹¹⁶

A. Wintermans	Duizel ***	Horst en Maas	Deventer
Abonné	Eindhoven ***	Hudson	Roosendaal ***
Azijnman (Antonio)	's-Hertogenbosch ***	Karel I	Eindhoven * **
Baars	Wageningen	Karel van Wely	Roosendaal * **
Bergman Carels	Amsterdam	Koning	Nieuwe Pekela
Botycos	Valkenswaard ***	La Bolsa	Kampen *
Claassen	Hapert ***	Lokin en Weisz	Amsterdam
De Huijkar	Oisterwijk *	Mignot en De Block	Eindhoven * **
De Vries	Bladel ***	Oenen en Manssen	Hilversum
Dejaco	Culemborg *	Panter	Veenendaal
Denova	Utrecht	Philips	Maastricht * **
Dresselhuys en Nieuwenhuysen	Culemborg	Ritmeester	Veenendaal *
Duc George	Zeelst * **	Smit en Ten Hove	Kampen
Garvelink	Eindhoven ***	Sopla	Amersfoort *
Geurts en Van Schuppen	Wageningen *	Spaan en Bertram	Amersfoort
Goulmy en Baar	's-Hertogenbosch * ***	Susante	Boxtel ***
Gulden Vlies	Tilburg ***	Tornado	Groningen
Gijrath	Valkenswaard ***	Velasques	Meerveldhoven ***
H. Wintermans	Eersel ***	Vossen Breuers	Tegelen
Hoefmagels	Valkenswaard *	Wijtenburg	Leiden
Hofnar	Valkenswaard * **	Willem II	Valkenswaard * **

***) Bedrijven die ook na de bevrijding in september 1944 konden doorwerken.

****) Bedrijven die per 1 februari 1945 konden opstarten.¹¹⁷

Provincie	Aantal fabrieken 1 april 1943	Aantal Fabrieken 1 augustus 1943
Noord-Brabant	22	9
Utrecht	5	2
Gelderland	4	2
Noord-Holland	3	
Overijssel	3	1
Groningen	2	
Limburg	2	1
Zuid-Holland	1	
Totaal	42	15

De *Tabaksplant* vermeldt een aantal van 42 fabrieken maar specificceert er slechts 41.
De 42^e fabriek is De Huijkar, een fabriek die vanwege specifieke connecties met de Duitsers mocht doorproduceren.

Onderstaande fabrieken mochten na 1 augustus 1943 in bedrijf blijven 'wegens de door hen van Duitse firma's ontvangen z.g. *Verlagerungsaufträge*' (loonorders).

Antonio (Azijnman)	's-Hertogenbosch
Gebr. Claassen	Hapert
Hudson	Roosendaal
Velasques	Meerveldhoven
A. Wintermans	Duizel

Vanwege de archiefsluiting als gevolg van de Covid-19-maatregelen is het niet mogelijk geweest nader onderzoek te verrichten naar de Bijzondere Rechtspleging en de zuivering van het bedrijfsleven in relatie tot de sigarenindustrie na de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor is dit aspect in dit artikel buiten beschouwing moeten blijven.

116 De Tabaksplant, 13 april en 24 augustus 1943.

117 RHCe, Toegang 15264, inv.nr. 1039, Lijst van werkbedrijven in de tabakverwerkende industrie.